

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

AMRIT KIRTAN

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ 2
ਜੁਲਾਈ 1989

ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ
ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਰਿਲੀਜ਼

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ । ਨਾਲ ਖੜੇ ਹਨ ਪਰਚੇ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਹਰਸ਼ਗੀਤ ਕੌਰ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

Amrit Kirtan

ਅੰਕ : 2

ਜੁਲਾਈ 1989

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਿਯੋਗ

ਡਾ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ

ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੰਮਲ

ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਮੈਨਨ

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ,

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ - 160015

ਫੋਨ : 24660

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਇੱਕ ਕਾਪੀ : 5 ਰੁਪਏ

ਦੇਸ਼ :

ਸਲਾਨਾ 50 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 500 ਰੁਪਏ

ਵਿਦੇਸ਼ :

ਸਲਾਨਾ 500 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 5000 ਰੁਪਏ

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

1. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ	2
2. ਕੀਰਤਨ— ਡਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ	5
3. ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿ, ਅਟਲ ਏਹੁ ਧਰਮ — ਪ੍ਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ	8
4. Thoughts on Gurbani Kirtan-II — S. Daljit Singh	11
5. ਸ਼ਕੀਸੀ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ — ਡਾ० ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ	15
6. ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ— ਸ੍ਰ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	17
7. ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ — ਸ੍ਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ	19
8. ਰਾਗੁ ਮਾਝ— ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	23
9. ਸੰਗੀਤ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ	25
10. ਸ਼ਬਦ-ਵਿਚਾਰ— ਪ੍ਰਿ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	26
11. ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ — ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ	27
12. ਸੰਗੀਤ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ	28
13. ਕੀਰਤਨ ਕੈਸਟਾਂ	29
14. ਸਮਾਚਾਰ	31

ਨੋਟ : ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।

ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਬਾਰਕ-ਬਾਦ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਸ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਬਖਸ਼ੇ।

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ। ਪਰਚੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਸਮੱਗਰੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਪੱਖ ਇਸ ਟਰਸਟ ਦੇ ਚਲਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਨਿਭਾਓ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਨਵੇਕਲਾ ਤੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਖਰੀਦ ਤੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚੋਕਸ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ੍ਰੋ: ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ ਜਿਸ ਅਧੀਨ 65-70 ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਲ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ 'ਚੋਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਡੇਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਥ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਧਰ ਬਣਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਯਤੀਮਖਾਨਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰਾਗੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।

ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਈਜ਼ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ? ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਆਰਟੀਕਲ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ ਹੈ। ਆਪ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਮੁਖ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪਠਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ ਜਿਹਨਾਂ ਪਾਸ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗੀਤਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਬਣਾਣ ਲਈ ਵਰਤੋ।

ਟਾਈਟਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛਪਿਆ ਲੇਖ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ।

ਟ੍ਰਸਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

— ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਪਲੇਠੀ ਅੰਕ ਰਾਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਅਖਬਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਠੁੰਮਣੇ ਠੁੰਮਣੇ ਪੈਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜੋ ਸਕੋ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਸਦਕਾ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣੋ।

ਇਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਥਾਪੜੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਘਾਲਣਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇ।

— ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਖੁਰਾਨਾ

ਜਰਨਲ ਸਕੱਤਰ

ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ-141002

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਪੜ੍ਹਿਆ। ਦਿੱਖ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ। ਟਾਈਟਲ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਲੇਖ ਵਧੀਆ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖਾਂਗਾ।

ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ

ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ-ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਤੀਬਰ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਰਦਿਕ ਸਹਿਯੋਗ, ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਧਾਈਆਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਉੱਤਮ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

— ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਤੁਲਸੀ

ਇੱਕ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਰੋਆ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਉਣ ਹਿਤ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ—ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ।

— ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਲੀ ਐਡੀਟਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਰੀਤ ਤੌਰਨ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀਏ।

— ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਰਾਂਚੀ

ਆਪ ਨੇ ਜੋ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਵੱਲੋਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬੜਾ ਸਲਾਹਾਯੋਗ ਹੈ।

— ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭੁਪਾਲ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਯਤਨ ਵਧੀਆ, ਉੱਦਮ ਸ਼ਲਾਘਾ
ਯੋਗ ਹੈ ।

- ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜਖਮੀ ਰਾਗੀ, ਜਲੰਧਰ

I am glad to note the activities of the Trust. I send
you my regards and wish you all success.

- Dr Inderjit Singh F C A.
Chandigarh

ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਹਾਰਦਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਵੱਲੋਂ "ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਕੀਰਤਨ" ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇੱਕ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ
ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ
ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਵਾਕਫੀਅਤ ਏਰਜ ਹੋਵੇਗੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ
ਹੈ "ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨਾ" । ਇਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਪਰਚਾ
ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪ ਜੈਸੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ
ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੱਜਣਾਂ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇਗਾ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ,
ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਵੱਲ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ
ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ
ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇਹ
ਪਰਚਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ
ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ਣ ।

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਲਕਤਾ

ਕੀਰਤਨ

ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖੁਦ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਿਵਾਏ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਸਨ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਛਕਣ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਵਾਸਤੇ ਚੌਕੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਲੇ ਮੁਸਾਹਿਬੇ ਅਤੇ ਹੱਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਪਰ ਜਦ ਸੰਗਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਥਵਾ ਦੀਪਮਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਦ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਦ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਜਦ ਕਦੀ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਤੁਟਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਮੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਜਦ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਭਾਵਨਾ ਵਾਸਤੇ ਨਿੱਕਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਰਸ ਐਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧਿਆ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ-ਜੰਗ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ, ਗਾਉਣੇ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਢਾਡੀ ਤਾਂ ਖਾਸ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਐਸੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਰਾਗੀਆਂ, ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾਰਫਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਖਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਆਦਿਕ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਅਯੋਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਛੱਡੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨੀਂ ਆ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਬਰਾਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਵਧਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਲਟੇ ਰਾਗੀਆਂ ਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਧੂਪੀਏ ਭਾਈ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵੇਲੇ, ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਬਾਰ ਵੱਲ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵੱਲੋਂ ਗੱਫੇ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਪੌਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੋੜ-ਮੇਲੇ

ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਜਿਹੜੇ ਰਬਾਬੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਨਾ ਸੁਣਾ-
 ਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੱਢੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ
 ਮਿਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਕਦੀ ਘਟਿਆ
 ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ
 ਪੌਠੋਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਜੋਰ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ
 ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਨਿੱਕਲੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ
 ਕਰਕੇ ਜੋ ਧਾਰਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਧਾਰਨਾਂ ਹੋਰਨਾਂ
 ਜਗ੍ਹਾ ਪਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਚੌਕੀ ਹੀ ਸੀ,
 ਪਰ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੁਦਾ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ
 ਦਾ ਨਾਮ ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਧਰ ਦਿੱਤਾ । ਸੌ ਹੁਣ ਜਦ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਸ਼ਬਦ
 ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਰਸਮ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ
 ਉੱਤਮ, ਹੁਣ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਗਲਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਟੇਕ ਦੀ ਤੁਕ
 ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੇਕਾਂ
 ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਟੇਕਾਂ ਦੇ ਅਗੇ 'ਰਹਾਉ' ਪਦ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ
 ਸ਼ਬਦ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਇਸ ਭੇਤ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ
 ਟੇਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਟੇਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ
 ਮਨਘੜਤ ਟੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਸਲ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਵਿਗਾੜ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਬਾਰੇ
 ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਸਭਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ
 ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਜੀ, ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ,
 ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨਘੜਤ ਪਦ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ । ਇਹ ਬਾਰੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ
 ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਸ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ-ਤੁਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਦ ਕਦੀ ਸੁਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ
 ਹੈ ਤਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਲੋਕ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ ਰਾਗੀ ਯਾ ਸਿੱਖ
 ਸੁਣਾਉਂਦੇ । ਪਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ-ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੰਦੋਬਸਤੀ ਵੱਲ
 ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਗਿਆਨ
 ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਟੇਕਾਂ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਗਾਉਣ
 ਲੱਗੇ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਗਾਂਵੇਂ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ
 ਦੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਉ ? ਜੇ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣ
 ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰਦੇ । ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਤਾਇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ
 ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸੀਆ ਵੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਪਦ ਦੇ ਬਦਲਣ ਪਿੱਛੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ
 ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਾਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਦੇਖਿਆ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜੋ ਮਨਘੜਤ ਟੇਕਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸੁੱਟਦੇ ਹਾਂ ਸੋ
 ਸਾਡਾ ਹਾਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਸ਼ਬਦ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ ? ਜਦ ਤੱਕ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮਰਿਯਾਦਾਂ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤਦ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਸੋ ਮਿੱਤਰੋ, ਜੇ ਆਪ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੈਦਾ ਕਰੋ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ, ਪਰ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਿਨਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ।

ਜਦ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਰੋਣਕ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦੀ-ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਵਾਹ ਸ਼ਾਦੀ ਆਦਿਕ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਨੇਤ੍ਰਹੀਨ, ਪੈਰਹੀਨ, ਹੱਥਹੀਨ ਆਦਿਕ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਗੋਯਾ ਸ਼ਬਦੀ-ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਈ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਇੱਕ ਪੰਥ ਦੇ ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦੀ-ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਰਿਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ, ਜੈਸਾ ਉੱਪਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਲਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ।

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿ, ਅਟਲ ਏਹੁ ਧਰਮ

ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਆਖਰਕਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ, ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਣਦਿੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੜਪ ਜਿਹੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਦੀ; ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਅਧੀਨ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੇਖੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੱਪ ਤੋਂ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਜਿਆ। ਗੱਲ ਕੀ, ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਤੜਪ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਗਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਈ ਰੰਗਾਂ, ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ। ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੀ ਇੱਕ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਇੱਕ ਜੋਤ ਤੇ ਇੱਕ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਾਵੇਂ 'ਇੱਕ ਰੱਬ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰੰਗਾਂ, ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੀ ਰੰਗਾਂ, ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤਾਂ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜੋਤ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਚੱਲ ਹੈ, ਸੁਚੇਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ; ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ-ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਣ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁੱਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਵਿਚਲੀ ਟੇਪ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰਿਕਾਰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਟੇਪ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਵੈਰਾਗ, ਪਿਆਰ, ਤਿਆਗ, ਨਿਮਰਤਾ, ਅਣਖ, ਕੁਰ-ਬਾਨੀ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਆਦਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੋਂ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਰੰਗਾਂ, ਰੂਪਾਂ, ਸ਼ਕਲਾਂ, ਸੂਰਤਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਹਚਲ ਤੇ ਸਥਿਰ ਪੁੰਤੂ ਸੁਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ-

ਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਉੱਠ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ । ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਓ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਦੂਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਹਿਲੀ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਦਮ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਮਤੇ ਉੱਥੇ ਹੁੰਦੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਆਪਣਾ ਆਪ ਸੰਵਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲ ਸਕਣ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਇਹਨਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ-ਪਿਆਰੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਆਤਮਕ ਠੰਢ ਦੇ ਸੌਖੇ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਜੰਮੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਮੈਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਲੱਭੇਗੀ ? ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲਣਗੀਆਂ ਜੋ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਨਫਰਤ, ਸਾੜੇ ਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਗੀਆਂ । ਜੂਨ 1984 ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰੀਲੇਅ ਏਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ।

“ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ, ਕਰ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ ॥” ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ‘ਮਲੀਣ ਬੁੱਧ’ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਹਿਰਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਦਕਾ ਮਨ ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਇੱਕ ਕੀਰਤਨ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਈ ਹੈ । ਤੱਤ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜਿਹਰਾ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈਆਂ ਸਿਰ ਹੈ । ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲਹਿਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਸੋਝੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰਲੇ ਪਿਆਰ, ਮਿਠਾਸ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਇਹਨਾਂ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਖਾੜਿਆਂ, ਚੌਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੌਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਂਗ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ । ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚਵਾਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਸਿੱਖ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰੇ ਤੇ ਸੁਣੇ, ਆਪ ਅਰਦਾਸ ਕਰੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਰਮੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਤੱਤੇ ਝੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਭਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰੋਲ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਂਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:—

“ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪ੍ਰਧਾਨਾ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥

“ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ ॥”

“ਨਾਨਕ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ, ਮਿਟਿਉ ਸਗਲੁ ਕਲੇਸਾ :”

“ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਣਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ ॥ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜੋਨੀ ਪਾਟੀਐ ॥”

ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਲਗਾਉ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਕੀਰਤਨ ਨਾਮ ਸਿਮਰਤ ਰਹਉ, ਜਬੁ ਲਗੁ ਘਟਿ ਸਾਸੁ ॥”

ਗੱਲ ਕੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਜਨਮਾਂ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇ, ਵਹਿਸ, ਭਰਮ ਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਆਦਿ ਝਾੜ ਪੂੰਝ ਦੇਣ ਤੇ ਲਾਹ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਵੱਲੋਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਪਰਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਾਲਜਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਂ ਤੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਨਾਚ-ਗਾਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ। ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਵੱਲੋਂ ‘ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਇਸੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਏ ਤਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿ ਜਸ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਲਾਹੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਦਿਸ ਆਵੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ

1. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸਿਮਲਾ
2. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ,
ਸੈਕਟਰ 37-C, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
3. ਸ. ਐੱਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਚੌਪੜਾ

Thoughts on Gurbani Kirtan-II

S. Daljit Singh

There is a tendency to substitute the word, "Sangeet", for "Kirtan" or the institution of Shabad singing. In Holy books the word Kirtan had been used by the Gurus invariably since the word 'Sangeet' is also employed for dancing which is never allowed in Sikh worship. Even gesticulating is not accepted. Besides, it applies to purely playing of musical instruments. Kirtan is sung in Ragas, or mostly in simplified Ragas, not always in the same Raga as stipulated in Guru Granth Sahib. This was conveyed to the author by Bhai Jodh Singh ji in writing and Bhai Vir Singh ji verbally. We give below an example of the tune in which Paudies of Vars of Bhai Gurdas ji are sung :

DIAG. NO. 1(a) DEVOTIONAL-FESTIVO-LEGATO KAHARVA TALA 4. TEMPO

S S R M | M G R R | S R G I M | S S R R | G G R M | M G P I S |
 Sat-Gur Nānak praga tiā . . mī dī chund jag chā nan nū ā . .

DIAG. NO. 1(b)

S S R M | M G R R | S R G I M P D I S | S R R | G G R M | M C R I S |
 Jī - kar sooraj nīkēyā ā ā - lūre chhapī an dher plōā . .

DIAG. NO. 2.

P P M G R I S ||
 came running down a-mūin

We have depicted it in Staff Notation for the convenience of devotees abroad, and have written the initial letters of the Indian Notation below. It is in 'Kaharva Tala,' viz : 4 Matras (or Beats) of about one second duration each, in each span (or Bar) between vertical (Bar lines) in sum. The "O" shaped Note in the middle of the top staff is a Full Note of 4 Matras. Notes with a vertical stem attached to "O" are $\frac{1}{2}$ notes of two Matras each. The one Matra notes are with "O" Shaded as a blob. A small differently shaped Note is a "Rest" of one Matra, at the inception of the third Bar, it means that nothing is to be played or sung for one Matra, duration. The composition is sung on the middle

Sargam of the harmonium, using Keys painted white. It is to be sung at Medium Tempo, (Printed as "M Tempo," on diagram (a) at the top) That is, Madhya Laya. The sign 4/4 at the beginning of the Staff means that each bar has 4 Beats of quarter Note duration each, in sum. Each horizontal line or the space between the lines is reserved for a particular Note of the Saptak. The Notes are placed at the levels at which the singers voice keeps on fluctuating, on the "ladder"

A Ragi may modify the Full Note of the middle Bar of Diagram (a) as in Diagram (b). Thus raising the tones higher, as the sun rises up and up. A similar device in the reverse order, by Thomas Weelkes is shown in Diagrams No. 2. Dots on top of Indian Note names indicate that these Notes are of upper Sargam, that is of higher pitch.

It may be noted that instructions for imparting the desired expression to singing, or playing the instrument are generally, stipulated by the composers using Staff Notation. So on top of the Diagram (a) words: "Devotional", "Festivo" (for Festival) i. e. sung on Birth Anniversaries of Guru Nanak Sahib in "Legato," which means playing the instrument smoothly (without thumping) and singing accordingly, are printed.

We hope that this sketchy account will help the readers to appreciate that the Staff Notation is like a picture in sound so easy to follow. It is popular in all advanced countries. It will help us, as well as the people of other countries, including Sikhs, who are ever migrating to U. K. and U. S. A., to play our sacred music. As English language is prevalent in all countries, so in time the Staff Notation will become universal.

We may now write a short note on the celebrated composition, 'Asa-di-Var.'

The Salokas and Paudies of Asa-di-Var were composed by Guru Nanak, in accordance with the tunes used in the then popular Var (Ballad) narrating praise-worthy deeds of 'tunda' (maimed) crown prince, Asraj. Briefly, due to palace intrigues the young crown prince, Asraj was taken for a stroll in the nearby forest. His hands were severed by his companions and he was pushed into a discarded dry well. Finding no trace of Asraj the Raja proclaimed the younger step brother of Asraj as crown prince. Mean-while, some pedlars passing by the well heard the cries of Asraj. They pulled him out, dressed his wounds, and took him along to another state. The prince remained incognito for some months, but gradually the truth emerged. The public organized an

agitation in his sympathy, and with their spontaneous support, Asraj regained his status of crown prince, as stated in the ultimate verse of the original Var :

“Fateh pae Asraj ji Shaahee ghar saje ;
Haon vaariaan Vaar.”

“Respected Asraj regained his status as crown prince.
(and added the poet), “I am a sacrifice to this ode.”

The same phrase is given below with the addition of syllables :- “waa le waa waa” (hail o hail hail) which completes the tune for singing, along with three versions of singing the Paudies of Asa-di-Var accordingly, using the opening phrase of the first Paudi of Asa-di-Var as an example :

Fateh pae Asraj ji waa le waa waa shahee ghar saje,
Aapine Aap saajeo Aapine waa aa waa waa recheo Naaon.
Aapine Aap saajeo Aapine waa aa aa aa racheo Naaon.
Aapine Aap saajeo Aapine e e e e racheo Naaon.

The above line of the Paudi means :

“God, created His Own Self,
and assumed His Own Name.”

The first few words are sung a shade faster than the remaining part of the phrase, as it is set to the compound Paudi Tala.

The first one in the original version is still being recited in the villages, unaffected by the industrial phenomenon. The second version is, as rendered by some ragies, using “waa” only once, and prolonging it with vocal elaboration. The third rendition is, as now taking shape with the eminent ragies, converting the word, “Aapine”, into a long-drawn intonation, eliminating extraneous syllables altogether, which is spiritually for the better.

So far, as will be noticed, no damage is done to the musical structure of the original tune, however, some upstart ragies are heard singing the Paudies of Asa-di-Var, omitting the singing of “waa-waa-waa” or its tonal equivalent altogether, thus cutting into the time-honoured tradition established by the Guru. “As much of the spirit and the effect” says Bhai Teja Singh, in his translation of Asa-di-Var, “depended on the proper handling of the music, the Gurus were very careful in preserving it.”

For the Codetta, "Haon vaariaan Vaar" (I am a sacrifice to this ode), the words : Sri Wah-e-Guru, Wah-e-Guru", are used at the end of each Paudi. This is still being maintained by the village folk, and by the tradition-loving ragies on the same musical notes.

Bhai Teja Singh (who was principal of The Khalsa College, Bombay) in his book, 'Translation of Asa-di-Var,' traces the origin of singing in the form of 'Vars' to Greek influence. Alexander invaded North Western India in 326 B. C. The Greeks settled down in great strength in the Punjab. They sang odes in pure melody, in praise of the Nobles. Writes the author :

"In the construction of its music, Asa-di-Var resembles somewhat the ancient Choral Ode in Greek." The eminent musicologist, Krishna Chaitanya, wrote in the Times of India, New Delhi, dated 25th Oct. 1964 :

"In musical impact Asa-di-Var is like the early Plain Chant of European Christianity. It is derived from a mature classical tradition, hence we never forget the message, but we do not miss the melody either, for it is very much there."

Asa-di-Var, sung in traditional style, with natural grace, had been recorded by Bhai Surjan Singh Ragi and Associates on H. M. V. long-playing Discs, Nos : E. C. L. P. 2296-7.

It may be mentioned that the origins of Raga Asa, have not been traced by our musicologists so far. We wonder, whether this Raga is also a gift from Greek musicians.

As we have alluded to, in the foregoing that some up start ragies omit singing of "wa-wa-wa" or their equivalent in vowels, the traditional way of singing the Paudies may vanish soon. Also, tunes viz : Dhrupad, Khayal, Thumri, Dadra etc. were evolved after the compilation of Guru Granth Sahib, hence should not be used.

We humbly suggest that a small board of, say, 2 traditional Ragies, one Musicologist, who has a Doctorate in humanities, philosophy, and Psychology, along with some standing in traditional Gur-Bani Kirtan, and an Ethno-Musicologist should be constituted. It should meet periodically to weed out extraneous influences, and issue Guidelines to the Ragies, All India Radio and all Centres of Door Darshan, as approved by the S. G. P. C. Also a Gur-Bani Kirtan academy be established to propagate the traditional style of Sikh worship and Shabad Kirtan.

स्वामी हरिदास जी

डा. जागीर सिंह

मध्य काल में संगीत के क्षेत्र में तीन तरह की लहरें चल रही थीं। इन्हें क्रमशः दरबारी संगीत, लोक संगीत और भक्ति संगीत लहरों के नाम दिए जा सकते हैं। दरबारी संगीत केवल-दरबारों में गाया जाने वाला संगीत था। यद्यपि यह संगीत काफी सीमा तक लोक संगीत पर आधारित था, तथापि यह लोगों के लिए नहीं था, अपितु कुछ एक गिने-चुने दरबारियों के लिए था। इसलिए इस संगीत में मनमोहक शक्ति नहीं थी जो लोक-संगीत में थी। इस संगीत के कलाकार राजाओं-बादशाहों के गुलाम थे। अतः वे उनकी इच्छानुसार गाते थे। प्रायः इनका संगीत शृंगार-रस से परिपूर्ण होता था, जो दरबारियों की विलासी रुचियों को तृप्त करता था। इसके विपरीत लोक संगीत में साधारण जनता की दुख-सुख की भावनाएं व्यक्त होती थीं। इन दोनों प्रकार के संगीत से पूर्ण तथा भिन्न संगीत की एक और लहर भी थी। इसे भक्ति-संगीत के नाम से पुकारा जाता है। यह लहर जहां एक तरफ सामान्य जनता के निकट थी, दूसरी ओर इसमें दरबारी संगीत की कला-योग्यताएं भी थीं।

इस लहर के संगीतकार किसी के गुलाम नहीं थे। वे केवल अपने मनोरंजन मात्र के लिए ही संगीत-कला का प्रयोग न करते थे, अपितु उनका प्रमुख उद्देश्य संगीत कला द्वारा लोगों का कल्याण करना था। स्वामी हरिदास इस लहर से जुड़े ऐसे ही एक संगीतकार थे। स्वामी हरिदास जी के संगीत की महानता इस तथ्य से ही ज्ञात हो जाती है कि दरबार में गाने वाले तानसेन जैसे महान संगीतकार इनके शिष्य थे। तानसेन जैसे महान संगीतकार को संगीत के क्षेत्र में हराने वाला महान संगीतकार बँजु बावरा भी इनका ही शिष्य था।

स्वामी हरिदास जी के जन्म स्थान के बारे में कुछ ज्ञात नहीं है। उनके बचपन तथा संगीत-शिक्षा ग्रहण करने के बारे में भी विभिन्न मत प्रचलित हैं। प्रिंसिपल सतवीर सिंह ने त्रिवेन्द्रम के एक पुस्तकालय में संग्रहित एक ग्रंथ का उद्धाहण देते हुए लिखा है कि स्वामी हरिदास जी का जन्म मुल्तान में हुआ था। इन्होंने संगीत शिक्षा गुरुनानक देव जी के रबाबी भाई मरदाना से प्राप्त की थी।

स्वामी हरिदास जी की माता का देहान्त तब हो गया था, जब स्वामी जी अभी बालक ही थे। इसी कारण ये बचपन से ही वैरागी स्वभाव के धारक हो गए थे। यह भी पता चलता है कि ये छोटी आयु में ही वृन्दावन में आ गये थे तथा वहीं पर हुटिया बना कर रहने लगे थे। यहीं पर इन्होंने एक मंदिर बनवाया

था। इस मंदिर का नाम इन्होंने बांके विहारी मंदिर रखा। अब यह भारत के प्रसिद्ध मंदिरों में से एक है।

यहीं रह कर ये अपने शिष्यों को शिक्षा का दान देते रहे। इनके शिष्यों में तानसेन, बैजूबावरा, गोपाल लाल, मदन राय, रामदास, दिवाकर मुधाकर, सोमनाथ, राजा शूरसेन आदि प्रसिद्ध हैं।

कहा जाता है कि एक बार अकबर बादशाह ने तानसेन से स्वामी जी के गायन की प्रशंसा सुनी तो उसके मन में भी इच्छा जागृत हुई कि क्यों न इनका गायन श्रवण किया जाये। अकबर ने तानसेन से कहा कि वह स्वामी जी को दरबार में बुलाये। परन्तु तानसेन ने बताया कि स्वामी जी न तो अपने आश्रम से बाहर जाते हैं और न ही खुद की इच्छा के बगैर गाते हैं। परन्तु अकबर के मन में स्वामी जी का गायन श्रवण करने की इच्छा अति प्रबल थी। इसके लिए तानसेन ने एक तरकीब सुझाई। वह अकबर को अपने साथ लेकर स्वामी जी के आश्रम में जा पहुंचे। वहां पहुंच कर तानसेन ने जानबूझ कर गलत गायन आरम्भ कर दिया। इस पर स्वामी जी ने तानसेन को समझाने के लिए गाना आरम्भ कर दिया। अकबर उनका गायन सुनकर इतना प्रसन्न हुआ कि उसने अपने गले से मोतियों की माला उतार कर स्वामी जी को अर्पण कर दी। यह देख कर स्वामी जी ने अकबर को कहा कि यह माला यहां से उठा ली जाए। ऐसा कहकर उन्होंने फिर से गाना शुरू कर दिया।

कहते हैं कि स्वामी जी ने कोई ऐसा राग गाया कि अकबर किमी कल्पना की और ही दुनिया में पहुंच गया। उसने कल्पना में देखा कि वह किसी नदी के किनारे खड़ा है, नदी में जगह-जगह इधर उधर हीरे मोती बिखरे पड़े हैं। उस नदी के किनारे हीरे-मोती की सीढ़ियां बनी हुई हैं। उन में से एक सीढ़ी टूटी हुई है। स्वामी जी ने गायन बंद किया तो अकबर पुनः वास्तविक हालत में आ गया। स्वामी जी ने मुस्करा कर कहा, "बादशाह सलामत क्या आप वह टूटी हुई सीढ़ी बनवा सकते हैं?"

यह सुन कर अकबर के मन से स्वयं का बादशाह होने का अभिमान चूर-चूर हो गया।

स्वामी हरिदास जी ध्रुपद गायन के विशेषज्ञ माने जाते थे। उनके द्वारा रचित अनेक ध्रुपद आज भी प्रचलित हैं। ये जितने महान गायक थे, उतने ही हिन्दी साहित्य के उच्च कोटि के कवि भी थे। भक्ति काल के महान अष्टछाप कवियों में इन की गणना की जाती है।

इन का देहान्त 65 वर्ष की आयु में हुआ माना जाता है।

अनुवादक : - डा० सतीश मदन

ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ

ਸ੍ਰ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਐਸ.ਡੀ.ਓ. (ਰਿ.)

ਬਾਣੀ ਬਿਰਲਉ ਬੀਚਾਰਸੀ ਜੇ ਕੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ॥
ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਕੀ, ਨਿਜ ਘਰ ਵਾਸਾ ਹੋਇ ॥

ਆਮ ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗੀ ਜਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸੱਜਣ ਕਈ ਵਾਰ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਲੈਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਆਮ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਫ ਉਹ ਸੱਜਣ ਢਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ study ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਣੀ ਬਿਰਲਉ ਬੀਚਾਰਸੀ ਜੇ ਕੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ॥' ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦਾ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਲੱਭਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੇ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ first person ਤੇ Second person ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ Third person ਦਾ।

ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ : ਕਿਸੇ ਰਾਗੀ ਨੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਟੇਕ ਸੀ "ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ॥" ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਗਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ Ist person ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ Second person ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ third person ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ (i) ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ ਜੈਸੀ ਜਲ ਦੁਧ ਹੋਇ (ii) ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ ਜੈਸੀ ਦਕਵੀ ਸੂਰ (iii) ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ ॥ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਹੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ second person ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ third person ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਲਤ ਹਨ।

ਰਾਗੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਗੁਣੀ ਬੰਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇੱਕ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਰਾਗੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 1976 ਵਿੱਚ ਬਠਿੰਡੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ । ਜਿਸ ਦੀ ਟੇਕ ਰੱਖੀ ਕਿ “ਤਹਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਜਹ ਕੀਰਤਨ ਤੇਰਾ, ਤੂੰ ਆਪੇ ਸਰਧਾ ਲਾਇਹਿ ॥” ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਬੈਕੁੰਠ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੇਰਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਗੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਭ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸੌ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ 5% ਹੀ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਠੀਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਡੰਗ ਟਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । “ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ।” ਜੇਕਰ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਢੁੱਕਵੇਂ ਗਿਣੇ ਜਾਣੇ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ first person ਤੇ second person ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

- (1) ਜਉ ਤਨ ਚਰਿਹਿ, ਅੰਗੁ ਨ ਮੋਰਉ ॥ ਪਿੰਡੁ ਪਰੈ ਤਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਤੋਰਉ ॥
ਹਮ ਤੁਮ ਬੀਚੁ ਭਇਓ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ॥ ਤੁਮਹਿ ਸੁ ਕੰਤ, ਨਾਰਿ ਹਮ ਸੋਈ ॥
- (2) ਤੂੰ ਜਝਨਿਧਿ ਹਮ ਮੀਨ ਤੁਮਾਰੇ ॥ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਬੁੰਦ, ਹਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਤਿਖਾਹਾਰੇ ॥
ਤੁਮਰੀ ਆਸ ਪਿਆਸਾ ਤੁਮਰੀ, ਤੁਮਹੀ ਸੰਗਿ ਮਨੁ ਲੀਨਾ ਜੀਉ ॥
- (3) ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ, ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੇ ॥
ਅਪਣੇ ਛੂਟਨ ਕੋ ਜਤਨ ਕਰਹੁ ਹਮ ਛੂਟੇ ਤੁਮ ਆਰਾਧੇ ॥
ਮਾਧਵੇ ਜਾਨਤ ਹਉ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ ॥ ਅਬ ਕਹਾ ਕਰਹੁਗੇ ਐਸੀ ॥
- (4) ਪ੍ਰਭ ਤੁਝ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ॥ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚੰਦ ਚਕੋਰ ॥
ਜਿਉਂ ਮੀਨ ਜਲ ਸਿਉ ਹੋਤੁ ॥ ਅਲਿ ਕਮਲ ਭਿੰਨ ਨ ਭੇਤੁ ॥
- (5) ਨੀਹੁ ਮਹਿੰਜਾ ਤਉ ਨਾਲਿ, ਬਿਆ ਨੇਹ ਕੂੜਾਵੇ ਡੇਖੁ ॥
ਕਪੜ ਭੋਗ ਡਰਾਵਣੇ, ਜਿਚਰ ਪਿਰੀ ਨ ਡੇਖੁ ॥

ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਲਭਦੇ ਹਨ । ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਰਾਗੀ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ‘ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ’ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹੈ “ਜਲ ਦੁਧ ਨਿਆਈ ਰੀਤਿ ਅਬ ਦੁਧ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਮਨ ਐਸੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਰੇ :।

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ

ਗੋਲਡ ਮੈਡਲਿਸਟ

“ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ”

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਨਿਰਾਲੇ ਹਨ। “ਖੋਲ੍ਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੀਤੇ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਜੀ”

ਇੱਕ ਵੇਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜਾਹ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਟ ਲਿਆ। ਸਾਲਸ ਰਾਇ, ਜੌਹਰੀ, ਪਟਨੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ ਹੈ। ਲਾਲ ਭੀ ਲੈ ਜਾ ਤੇ ਰਕਮ ਭੀ ਲੈ ਜਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ।

ਸੌ ਜੋ ਇਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ (ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਚੱਕਰ ਚਿਹਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ) ਉਸ ਦੀ ਉਸਤੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਿਤਨੀ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਿਰਜਨ-ਹਾਰ ਦੀ ਉਸਤੱਤ, ਜਸ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਗਾ ਕੇ ਕਰਨੀ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਆਦਿਕ ਤੰਗੀ ਉਪਮਾ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਭਾਈ ਗਰਦਾਸ ਜੀ ਗਏ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਸੰਚੀਆਂ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਗਏ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਿਰਾਸ਼ ਮੁੜ ਆਏ। ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਗਏ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ ਤੰਬੂਰਾ ਵਜਾ ਕੇ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

“ਮੋਹਨ ਤੇਰੇ ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਮਹਲ ਅਪਾਰਾ”

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਹ ਮਧੁਰ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਰੀਝ ਪਏ, ਤਰੁਠੇ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਸੰਚੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਣੇ-ਵੇਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ।
“ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਛੇੜ ਰਬਾਬ ਬਾਣੀ ਆਈ ਏ ।”

“ਉਜਲੁ ਕੈਹਾ ਚਿਲਕਣਾ ਘੱਟਿਮ ਕਾਲੜੀ ਮਸੁ ॥”

ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਨੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕੀਤੀ ।

ਅਤੇ : “ਤਪਤ ਕੜਾਹਾ ਬੁਝਿ ਗਇਆ ਗੁਰਿ ਸੀਤਲ ਨਾਮ ਦੀਓ ॥”

ਕੌਡਾ ਰਾਖਸ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ।

“ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ”

“ਜੀਉ ਤਪਤੁ ਹੈ ਬਾਰੋ ਬਾਰ ॥ ਤਪਿ ਤਪਿ ਖਪੈ ਬਹੁਤੁ ਬੇਕਾਰ ॥”

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਕੇ ਕੌਰੜੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ “ਗਾਛਹੁ ਪੁੱਤ੍ਰੀ ਰਾਜ ਕੁਆਰਿ — — —”

ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾ ਹੋਈ ਕਿ ਸਚਮੁੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਹਨ ।
ਇਹ ਕਿਸੇ ਝਾਂਸੇ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ।

ਸੱਤੇ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ, ਡੂੰਮਾਂ ਨੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ । ਸਰਾਪੇ ਭਾਏ ।
ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲਾਵੇ । ਭਾਈ ਲੱਧਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਲੈਕੇ ਆਇਆ । ਜਦ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿੜ ਗਿੜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਉਸਤੱਤ ਗਾਈ, ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੋ ਰਿਆ । ਗੁਰੂ ਜੀ
ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਟਿਕ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ । ਕੁਝ ਸਿੱਖ
ਵਾਤ ਬਣਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ । ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਅਗਲਾ
ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ।

ਛੋਟਾ ਘੁਲੂਘਾਰਾ ਹੋਇਆ, ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ।
ਵੱਸ ਲੱਗਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘੁਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ।

ਮੀਰ ਸੰਨੂੰ, ਜਕਰੀਆ, ਲਖਪਤ, ਗਰਜ ਕਿ ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਵੈਰੀ ਸੀ । ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ
ਦਾ ਵਸੋਬਾ ਸੀ । ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਔਖੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ, ਨਿਤਨੇਮ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ।

ਕੀਰਤਨ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਵਿਰਸਾ ਹੈ । ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ । ਸੋ ਬੜੇ ਚੰਗੇ
ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਸ ਚਲਦੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਯਥਾ: ਭਾਈ ਸੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ
ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਜੱਥਾ ਤੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ
ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਚਾਂਦ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਫਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ,
ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੁੱਧ ਸਿੰਘ ਪਰਧਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
ਅਲਮਸਤ, ਸਰਬ ਸਾਜ਼ਿਦਾ ਆਦਿ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਆਖੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰੀਤਮ ਕੇ ਦੇਸ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਸ ਹੈ ਬੇਜਾਅ ਨਹੀਂ ਹਵੇਗਾ ॥

ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਸਾਮ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਪੱਕੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਗਲੀ ਸੱਤ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਹ ਵਾ ਸੁਡੌਲ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭਖਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਮੇਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਸਨ। ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਟੇਜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸੀ :

“ਕਰਤਾ ਤੂ ਮੇਰਾ ਜਜਮਾਨ”

ਇੱਕ ਵੇਰਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸਣੇ ਹੋਰ ਸਰਥਾਲੂਆਂ ਦੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਹਟੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ ਮਹਾਰਾਜ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਬੋਲੋ” “ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਦਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰੋ” ਹੁਕਮ ਪਾਕੇ ਬਾਬਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਆਏ ਤੇ ਪੱਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ। ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਲਛਜ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਤਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬੀਬਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਿੰਨ ਡਰਾਪ ਸਾਈਲੈਂਸ (Pin drop silence) ਸੀ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਖੁੜਾ ਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੀ :

“ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਹੇ ਕਰੇਇ”

ਘੰਟਾ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਸਾਂਤੀ ਲਾ-ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਅਕਸਰ ਬੜੇ ਮੁਤਅੱਸਬੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਗ਼ਾਲਬਨ ਚਾਰ ਸਿਰਕੱਢ ਹਿੰਦੂ ਭੀ ਬੈਠੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਲਾ ਗੰਜ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਤਰਨਾਉ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਉੱਤੇ ਵਜੋਂਦ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅਗੰਮੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਝੁਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸਨ, ਤੇ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਭੀ ਅੱਛੇ ਰਸੀਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੀ ਹਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ॥

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕਾਰਨ ਕਈ ਸਿੱਖ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੁੱਲੀਆਂ। ਖੁਲਾਸੀ ਲਾਈਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਕਿਲਾ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਉਗਰਾਹੀ ਇੱਕਠੀ ਹੋਈ। ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਫਰੰਟੀਅਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਅੱਵਲ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬੜੇ ਬੜੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਬਿਜੜੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ।

ਭਾਈ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸੋਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭੀ ਉਸੇ ਯਤੀਮ ਖਾਨੇ ਦੀ ਉੱਪਜ ਸਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਅਲਮਸਤ' ਰਾਗੀ ਸਰਬ ਸਾਜ਼ਿਦਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਜਲ ਤਰੰਗ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤਾ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਐਜ਼ਕੂਏਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੇ ਰੂਹੇ ਰਵਾਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨ ਉੱਤੇ ਰਾਗ ਸਭਾ ਲਈ ਇੱਕ ਟ੍ਰਸਟ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਬੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਾਲ ਹੋਏ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ 'ਜ਼ਖਮੀ' ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਕ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਮਹਿਰੌਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਸੰਨ 1948 ਦੇ ਹੌਲੇ ਮਹੱਲੇ ਤੇ ਇੱਕ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਰਮਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੋ ਰੁਪਿਆ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਜ ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ 50 ਨਾਲ ਜਰਬ ਦੇ ਦਿਓ। ਕਦਰਦਾਨ ਹੈਨ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ।

1917-48 ਵਿੱਚ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹੋਰ ਘਰ ਹਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦੋ ਕਰੋੜ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਵਿੱਚ ?

ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਰਾਗੀ ਜੱਥੇ : ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਾਨ, ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜਗਾਧਰੀ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਰਸੀਆ', ਭਾਈ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਠੀ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੱਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ, ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਗੀਲਾ ਆਦਿ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਬਲ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਬਖਸ਼ੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਾਰੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤਾਂ ਕੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਰਤਾਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਗੁਰ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ, ਲੰਗਰ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਥੰਮ੍ਹ ਹਨ।

ਰਾਗੁ ਮਾਝ

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ
ਐਮ. ਏ. ਪੀ- ਐੱਚ. ਡੀ.

ਮਾਝ ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਾਗ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਦਕਾ ਇਹ ਰਾਗ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਨੂਪਮ ਦੇਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ (ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ) ਦੀਆਂ ਇਲਕਾਈ ਧੁਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਰਾਗ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਿਵੇਂ ਕਲਿੰਗੜਾ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਆਦਿ ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਲੱਛਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਗ ਆਪਣੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਰਾਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਝ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ 'ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ 'ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਬਾ ਚੰਦਰਹੜਾ' ਦੀ ਵਾਰ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝ ਰਾਗ 'ਵਾਰ' ਵਰਗੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲੋਕ-ਧੁਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਾਗ ਵਜੋਂ ਨਿਰਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪ ਜੋ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਖਮਾਜ, ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

1. ਮਾਝ (ਖਮਾਜ ਥਾਟ) ; ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੌਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਆਪਣੇ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਥਾਟ = ਖਮਾਜ, ਜਾਤੀ = ਸ਼ਾਡਵ-ਸੰਪੂਰਣ, ਸਮਾਂ = ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ, ਵਾਦੀ = ਸ਼ਡਜ, ਸੰਵਾਦੀ = ਪੰਚਮ, ਸਥਾਨ = ਤਿੰਨੇ ਸਪਤਕ।

ਆਰੋਹ: — ਸਾ ਗਾ, ਮ ਪ, ਧ ਨੀ ਧ ਪਾ, ਮ ਪ ਨੀ ਸਾਂ

ਅਵਰੋਹ — ਸਾਂ ਨੀ ਧ ਪ, ਧ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਧ ਮ ਗ ਰੇ ਸਾਂ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ — ਸਾ ਗ ਮ ਪ ਮ ਗਾ, ਰੇ ਸਾਂ ਨੀ, ਮ ਪ ਨੀ ਸਾਂ, ਗ ਰੇ ਸਾਂ

2. ਮਾਝ (ਕਾਫੀ ਥਾਟ) : ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਦੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਗੰਧਾਰ, ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਵਰਕ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਸੱਤ ਸੁਰ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ, ਦੇਸ, ਸਾਰੰਗ, ਤਿਲਕ ਕਾਮੋਦ, ਕਾਫੀ, ਜੈਜਾਵੰਤੀ, ਮਲਾਰ ਵਰਗੇ ਰਾਗ ਦੀ ਝਲਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਥਾਟ=ਕਾਫੀ, ਜਾਤੀ=ਔਡਵ-ਵਕਰ-ਸੰਪੂਰਣ,

ਵਾਦੀ=ਰਿਸ਼ਭ, ਸੰਵਾਦੀ=ਪੰਚਮ

ਆਰੋਹ :— ਸਾ ਰੇ, ਮ ਪ, ਨੀ ਸਾਂ

ਅਵਰੋਹ :— ਸਾਂ ਨੀ ਧ, ਮ, ਧ ਮ ਗ ਮ, ਰੇ ਪ,
ਗੁ ਰੇ ਗੁ ਸਾਂ ਰੇ ਨੀ ਸਾਂ

ਮੁੱਖ-ਅੰਗ :— ਪ, ਧ ਮ ਗ ਪ, ਰੇ ਪ, ਮ ਗੁ, ਰੇ ਗੁ ਸਾਂ ਰੇ ਨੀ ਸਾਂ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ 'ਰੇ ਪ' ਸੁਰ ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

3. ਮਾਝ (ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ) : ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ ਵਰਜਿਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਣ ਇਉਂ ਹੈ:

ਥਾਟ=ਬਿਲਾਵਲ, ਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ, ਸੰਵਾਦੀ=ਧੈਵਤ, ਸਮਾਂ=ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ।

ਆਰੋਹ :— ਸਾ ਗ, ਮ, ਪ ਮ, ਮੁੱਖ ਗ, ਗ ਮ ਧ ਨੀ ਸਾਂ

ਅਵਰੋਹ :— ਸਾਂ ਨੀ ਧ, ਪ ਮ, ਗ, ਪ ਮ ਗ, ਰੇ ਸਾਂ, ਰੇ ਸਾਂ

ਮੁੱਖ-ਅੰਗ : ਸਾ ਗ ਮ, ਪ ਮ ਪ ਗ, ਧ ਮ ਗ, ਰੇ ਸਾਂ ਰੇ ਸਾਂ।

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਾਂਡ, ਬਿਲਾਵਲ ਅਤੇ ਖਮਾਜ ਵਰਗੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਵਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਭ ਸੁਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਆਸ ਇਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਪਟਿਆਲਾ

ਸੰਗੀਤ ਲਿਪੀ

ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਨ, ਵਾਦੀ ਸਾ ਸੰਵਾਦੀ ਰੇ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਾਦੀ ਪਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਗਾਇਕ ਗਾ ਕੱਮਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਚੋਥਾ ਪਹਿਰ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੇਸੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ।

ਆਰੋਹੀ — ਸਾ ਰੇ ਗਾ ਮਾ ਪਾ ਧਾ ਮਾ ਪਾ ਨੀ ਸਾਂ।

ਅਵਰੋਹੀ — ਸਾਂ ਨੀ ਪਾ ਧਾ ਮਾ ਗਾ ਰੇ ਗਾ ਮਾ ਪਾ ਗੁਾ ਰੇ ਸਾ।

ਸਥਾਈ

ਤੀਨ ਤਾਲ

ਰੇ	ਗ	ਮਾ	ਪਾ	ਰੇ	ਗਾ	ਮਾ	ਗਾ	ਰੇ	ਸਾ	ਨੀ	ਨੀ	ਸਾ	—	ਸਾ	—
ਹ	ਰਿ	ਜ	ਨ	ਸੰ	s	ਤ	ਮਿ	ਲਹੁ	s	ਮੇ	ਰੇ	ਭਾ	s	ਈ	s
×				2				0				3			
ਰੇ	ਗਾ	ਮਾ	ਪਾ	ਧਾ	ਮਾ	ਪਾ	-	ਮਾ	—	ਗੁਾ	ਰੇ	ਗਾ	—	ਮਾ	—
ਮੇ	ਰਾ	ਹਰਿ	ਪ੍ਰਭ	ਦ	ਸਹੁ	ਮੈ	s	ਭੁ	s	ਖ	ਲ	ਗਾ	s	ਈ	s

ਅੰਤਰਾ

ਪਾ	ਪਾ	ਪਾ	ਪਾ	ਪਾ	ਧਾ	ਮਾ	ਪਾ	ਨੀ	—	ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਨੀ	—	ਸਾਂ	—
ਮੇ	ਰੀ	ਸਰ	ਧਾ	ਪੂ	ਰ	ਜ	ਗ	ਜੀ	s	ਵ	ਨ	ਦਾ	s	ਤੇ	s
+				2				0				3			
ਨੀ	ਸਾਂ	ਨੀ	ਪਾ	ਧਾ	ਮਾ	ਪਾ	ਧਾ	ਮਾ	ਗਾ	ਰੇ	ਗਾ	ਰੇ	—	ਸਾ	—
ਮਿ	ਲ	ਹ	ਰਿ	ਦਰ	ਸਨ	ਮ	ਨ	ਭੀ	s	ਜੇ	s	ਜੀ	s	ਉ	s

ਸਵਰ ਸਮੁੰਦ,
ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਸ਼ਬਦ-ਵਿਚਾਰ

ਪ੍ਰਿ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਮਾਝ ਮਹਲਾ 4 ॥

ਹਰਿ ਜਨ ਸੰਤ ਮਿਲਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ॥

ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਦਸਹੁ ਮੈਂ ਭੁਖ ਲਗਾਈ ॥

ਮੇਰੀ ਸਰਧਾ ਪੂਰਿ ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਤੇ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨਿ ਮਨੁ ਭੀਜੈ
ਜੀਉ ॥ 1 ॥

ਮਿਲਿ ਸਤਸੰਗਿ ਬੋਲੀ ਹਰਿ ਬਾਣੀ ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਭਾਣੀ ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹਰਿ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ਮਿਲਿ ਸਤਿਗੁਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ
ਜੀਉ ॥ 2 ॥

ਵਡਭਾਗੀ ਹਰਿ ਸੰਗਤਿ ਪਾਵਹਿ ॥

ਭਾਗਹੀਨ ਭ੍ਰਮਿ ਚੋਟਾ ਖਾਵਹਿ ॥

ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਸਤਸੰਗੁ ਨ ਲਭੈ ਬਿਨੁ ਸੰਗਤਿ ਮੈਲੁ ਭਰੀਜੈ ਜੀਉ ॥ 3 ॥

ਮੈ ਆਇ ਮਿਲਹੁ ਜਗਜੀਵਨ ਪਿਆਰੇ ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਦਇਆ ਮਨਿ ਧਾਰੇ ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਮੀਠਾ ਮਨਿ ਭਾਇਆ ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਮਨੁ ਭੀਜੈ
ਜੀਉ ॥ 4 ॥ 4 ॥

ਅਰਥ :— ਹੇ ਹਰਿ ਜਨੋ ! ਹੇ ਸੰਤ ਜਨੋ ! ਹੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵੋ ! (ਮੈਨੂੰ) ਮਿਲੋ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਵੋ, ਮੈਨੂੰ (ਉਸ ਦੇ ਦੀਵਾਰ ਦੀ) ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ

ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਭੂ ! ਹੇ ਦਾਤਾਰ ! ਹੇ ਹਰੀ ! ਮੇਰੀ ਇਹ ਸਰਧਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਕਿ ਤੇਰੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ (ਤੇਰੇ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ) ਤਰ-ਤਰ ਹੋ ਜਾਵੇ : ੧ ।

(ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਦਦਾ ਹੈ ਕਿ) ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਾਂ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ-ਜਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਨਾਮ-ਜਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਪੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ੨ ।

ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰ ਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਿਭਾਯੋ ਬੰਦੇ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਚੱਟਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ (ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਸਹਾਰਦੇ ਹਨ) ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾ (ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ) ਮੈਲ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੩।

ਹੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ। ਹੇ ਹਰੀ! ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਇਆ ਧਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੇਹ।

ਹੇ ਦਾਸ ਨਾਨਕ! (ਆਖ—) ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਦੀ ਬਰਕਤਿ ਨਾਲ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿੱਠਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ (ਸਦਾ) ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੱਜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੪। ੪।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸਦਾ 'ਹਰਿ-ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਗੂੰਜ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੈਚੈਨ ਅਤੇ ਤੜਫਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਸਿਵਾਏ ਕੀਰਤਨ ਦੇ।

ਉੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡੀਐ, ਸੁਖੀਆ ਹਰਿ ਕਰਣੇ
ਜਮ ਕੈ ਪੰਥਿ ਨ ਪਾਈਅਹਿ, ਫਿਰਿ ਨਾਹੀ ਮਰਣੇ
ਜਿਸ ਨੋ ਆਇਆ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸੁ ਤਿਸੈ ਹੀ ਜਰਣੇ
ਬਾਣੀ ਉਚਰਹਿ ਸਾਧ ਜਨ ਅਮਿਉ ਚਲਹਿ ਝਰਣੇ
ਪੰਖਿ ਦਰਸਨੁ ਨਾਨਕ ਜੀਵਿਆ,
ਮਨ ਅੰਦਰਿ ਧਰਣੇ।

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੫)

ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮੁਕੱਰਰ ਪਰੋਹਿਤ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਰਤਾਇਆ। ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦ ਭਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗਵੱਈਏ, ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਇਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸਿਰੋਪਾਉ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣਾ ਜਾਡਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

ਸਹਾਇਤਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟਰਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਪਤਾਹਿਕ ਕੀਰਤਨ ਸਤਸੰਗ ਸੈਕਟਰ 19-ਡੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਠੀ ਰਾਗੀ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਵੱਧਾਈ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸੀਲਡ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

ਸਹਾਇਤਾ— ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ 50/-

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਿਰਵਾਣ ਕੀਰਤਨ ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ ਗਈ ਉਦੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਸੀ ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਛਪਵਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ-ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਿਰਤ, ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਗ-ਰਤਨਾਵਲੀ, ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ, ਕੀਰਤਨ ਹਜ਼ੂਰੀ, ਕੀਰਤਨ ਰਸ, ਕੀਰਤਨਭੇਟਾ, ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ, ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਅਦਭੁਤ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ, ਕੀਰਤਨ ਰੈਣ ਸਬਾਈ, ਪੱਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਰਹੁ ਗੀਤੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੀ ਕੀਰਤਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਸੰਗੀਤ ਪਰੀਚੈ, ਰੁੱਤਾਂ ਤੇ ਰਾਗ ਰਸ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗ ਬਿਉਰਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੰਗੀਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਰ ਘਰ ਅੰਦਰ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਨੰਦ ਆਵੇਗਾ।

‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ

ਪਿਛਲਾ ਕਵਰ	1000 ਰੁਪਏ
ਕਵਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੰਨੇ	800 ਰੁਪਏ
ਸਧਾਰਨ ਪੂਰਾ ਪੰਨਾ	500 ਰੁਪਏ
ਸਧਾਰਨ ਅੱਧਾ ਪੰਨਾ	250 ਰੁਪਏ
ਸਧਾਰਨ ਚੋਥਾਈ ਪੰਨਾ	125 ਰੁਪਏ

ਕੀਰਤਨ ਕੈਸਟਾਂ

ਗੁਰਿ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਪੈਜ ਸਵਾਰੀ

ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾਈਵ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕਈ ਕੈਸਟਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੈਸਟ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਪੈਜ' ਸਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜਗਾਧਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਸਟ ਦਾ ਨੰ. 391 ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਾਏ ਹੋਏ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹਿਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਗੁਰਿ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਪੈਜ ਸਵਾਰੀ
2. ਮਿਟਿਆ ਅੰਧੇਰਾ ਚੰਦੁ ਚੜਿਆ
3. ਧੰਨ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਵਡੀ ਕਮਾਈ
4. ਵਧਾਈਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਵਧਾਈਆਂ।

ਕੈਸਟ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਨੂੰ ਰਾਗ ਬਗੈਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਗਾ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡੰਡਉਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 806 ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਗੈਸ਼ਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਨਾਲ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ 'ਮਿਟਿਆ ਅੰਧੇਰਾ ਚੰਦੁ ਚੜਿਆ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 393-394 ਤੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧਾਨੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਦੇ ਪਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਹੈ :

ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੁਤਾਲੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਧੰਨ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਵਡੀ ਕਮਾਈ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ' ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਪੁਰਬ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਵਜੋਂ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ 'ਗੁਰ ਤਿੱਖਾਂ ਮਨ ਵਧਾਈਆਂ' ਵਾਲਾ ਛੰਤ ਗਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਟੁਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਦਾ ਭਰ, ਮਰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਰਬਾਬ, ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਨਾਲ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਭਲੀ ਭਾਂਤਿ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਬੇਸੁਰਾ ਹੀ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਓਪਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੈਸਟ ਸਿੱਧੀ ਦਿਵਾਨ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗੁਰਏ ਨਗਰ

ਐਸ. ਵੀ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਨਕ ਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਕਥਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕੈਸਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸੰਗਤਾਂ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕੈਸਟ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਚੁਣੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀ ਵੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਭਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਕੈਸਟ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੈਸਟ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਜ਼ਿਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਐਚ. ਐਮ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੰਯੋਜਨ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਗੀ

ਜਥੇ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

(1) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ	
(2) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ	
(3) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ	
(4) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ	
(5) ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ	
(6) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ	
(7) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ	
(8) ਥਿਰ ਘਰਿ ਥੈਸਹ	
(9) GURBANI KIRTAN IN ENGLISH	
(10) ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ (ਸੰਪੂਰਨ)	
(11) ਜਿਉ ਰਾਖਹਿ ਤਿਉ ਰਹੀਐ	(12) ਅਨੰਦ ਕਰਉ ਮਿਲ
(13) ਨਿੱਤ ਨੇਮ	(14) ਪਾਠ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ
(15) ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ 39 ਟੇਪਾਂ	(16) ਸਾਵਣ ਆਇਆ
(17) ਭਜਹੁ ਗੋਬਿੰਦ	(18) ਥੰਮੇ ਕੋਇ ਨਾ ਸਾਧ ਬਿਨ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਰਿਧੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਐਸ.ਸੀ. ਐਫ 42, ਫੇਜ਼ 5, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.) ਲਈ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸਮਾਚਾਰ

ਕੁਰਾਲੀ—ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੂਨ, 1984 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਾਲੀ ਵਿਖੇ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤਾਨ ਤੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰ. ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਅਵਾਰਡ

ਸ੍ਰ. ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਟੈਕਸਲਾ ਟੀ. ਵੀ. ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 1987-88 ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਅਵਾਰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਟੀ. ਵੀ. ਅਤੇ ਰੋਡੀਉ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੈਸਟ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ।

ਲੁਧਿਆਣਾ—ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਡੇਹਰਾਦੂਨ, ਭਾਈ ਮੋਹਨਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਠਾਰਸ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਭਾਈ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੌਢੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ।

ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਕਿਬਰੀਆ ਖਾਨ ਸਫੀ (ਲਖਨਊ) ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸਫਰੀ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ, ਚਮਨ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ, ਚਮਨ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਬੀਬੀ ਪੁਨਮ, ਰਾਮਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ, ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਲ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਮਤਾ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਫਕੀਰ ਚੰਦ ਤੁਲੀ, ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮਕੋਸ਼ਲ, ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰੋ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗਿ. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ, ਗਿ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕਥਾ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੈਕਟਰ 19-D ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੌਮਲ ਖੰਨੇ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਅਕਾਲ ਸੰਗੀਤ ਸਭਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਤਸੰਗ ਸੈਕਟਰ 19-D ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗਿਆਨੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਗਿ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਫਕਰ ਆਦਿ ਨੇ ਕਥਾ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ।

ਸ਼ਿਮਲਾ— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ। ਡਾਕਟਰ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਭਾਈ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਸ, ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ।

ਪਟਿਆਲਾ-ਤਵੱਕਲੀ ਮੱਤ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਪੁਰਬ ਸ਼ਰਧਾ ਪੁਰਬਕ 8-6-89 ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ-ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ ਮੱਧ ਮਾਦਗ ਸੈਕਟਰ 15-ਏ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦਰਾ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ।

ਪਟਿਆਲਾ—ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕੀਰਤਨ ਮੰਡਲ ਪਟਿਆਲਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਡਾ. ਸਰਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਮਨਾਉਣ ਹਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੇਵਾ ਜਥਿਆਂ, ਮਾਸਟਰ ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀਤ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ — 27-5-89 ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਲਾਕ ਨੰ: 1 ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਰਾਤ 7-10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਹਾਜਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਆਸ਼ “ਛੋਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ” ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਿਰੂਪਣ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਯ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸ੍ਰ: ਜੀ. ਐਸ. ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਸੇਵਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗਿਆਤ ਰਹੇ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਜੀ. ਐਸ. ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੰਘ ਬੰਧੂਆ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਵਡੇ ਭਰਾਤਾ ਹਨ।

ਸ੍ਰ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ “ਤੇਰਾ ਏਕ ਨਾਮ ਤਾਰੇ ਸੰਸਾਰ” ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਗ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁਪ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਗ ਬਾਗੋਸ਼ਵਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ “ਪ੍ਰਭ ਮਿਲਬੈ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮਨਿ ਲਾਗੀ” ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰ: ਜੀ ਐਸ. ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰ: ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਕਲਾਵਤੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਚੋਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ।